INKLYUZIV TA'LIM ISLOHOTLARI

Vol 1 № 2 2026

TURLI MILLATLI OILALARDA DESPOTIZMNI KAMAYTIRISHGA QARATILGAN PSIXOKORREKSION DASTUR VA UNI TASHKIL ETISH YO‘LLARI

Tovbayeva Mukaddam Safarovna

(PhD) Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori. International School of Finance Technology and Science instituti Samarqand filiali Gumanitar fanlar kafedrasi y.b.dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada turli millatli (boshqa-boshqa etnik guruh vakillaridan tashkil topgan) oilalarda kuzatiladigan despotizm va oilaviy avtoritarizm muammosi tadqiq etilgan. Maqolada etnomadaniy qadriyatlar to‘qnashuvi, akkulturatsiya stressi va oilaviy munosabatlardagi inqirozlarni bartaraf etishga qaratilgan maxsus tizimli psixokorreksion dastur ishlab chiqilgan va uning samaradorligi eksperimental tarzda tekshirilgan. Tadqiqot natijalari oilaviy despotizm darajasini kamaytirishda kognitiv-bixevioral va tizimli oilaviy terapiyaga asoslangan korreksiyaning yuqori natija berishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: turli millatli oila, despotizm, oilaviy zo‘ravonlik, psixokorreksiya, akkulturatsiya, kognitiv-bixevioral terapiya, etnik identlik.

Аннотация: В данной статье исследуется проблема деспотизма и семейного авторитаризма, наблюдаемая в семьях разной национальности (другой-состоящих из представителей других этнических групп). В статье разработана специальная системная психокоррекционная программа, направленная на преодоление конфликтов этнокультурных ценностей, аккультурационного стресса и кризисов в семейных отношениях, экспериментально проверена ее эффективность. Результаты исследования показали высокую эффективность коррекции на основе когнитивно-бихевиоральной и системной семейной терапии в снижении уровня семейного деспотизма.

inklyuziv ta'lim islohotlari

Ключевые слова: семья разной национальности, деспотизм, насилие в семье, психокоррекция, аккультурация, когнитивно-бихевиоральная терапия, этническая идентичность.

KIRISH.

Muammoning dolzarbligi. Globallashuv va migratsiya jarayonlarining jadallashuvi natijasida dunyo miqyosida, xususan, Markaziy Osiyo hududida ham turli millat vakillari o‘rtasida tuzilayotgan nikohlar soni ortib bormoqda. Turli millatli oilalar o‘zining madaniy boyligi va moslashuvchanligi bilan ajralib tursa-da, ularda ichki inqirozlar va nizolarning kelib chiqish xavfi monoetnik (bir xil millatli) oilalarga nisbatan yuqoriroqdir.

Oila ichidagi eng og‘ir destruktiv munosabat shakllaridan biri — **oilaviy despotizmdir**. Despotizm oila a’zolaridan birining (ko‘pincha er yoki qaynona-qaynota, ba’zan esa xotinning) boshqa a’zolar ustidan mutlaq nazorat o‘rnatishga intilishi, ularning shaxsiy chegaralarini buzishi, iqtisodiy, jismoniy, emotsional va verbal tazyiq o‘tkazishidir. Turli millatli oilalarda despotizm ko‘pincha milliy an’analar, gender stereotiplari yoki "madaniy ustunlik" niqobi ostida namoyon bo‘ladi, bu esa muammoni diagnostika qilish va unga korreksiya kiritishni qiyinlashtiradi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili. Psixologiyada oilaviy munosabatlar va zo‘ravonlik muammolari E.Gideons, S.Minuxin, va V.Satir kabi tizimli oilaviy terapevtlar tomonidan keng o‘rganilgan. Etnopsixologik jihatdan interetnik nikohlardagi inqirozlarni N.Lebedeva, G.Soldatova va J.Beri tadqiq etishgan. J.Berining akkulturatsiya modeliga ko‘ra, er-xotinning yangi madaniy muhitga moslashish strategiyalari (integratsiya, assimilyatsiya, separatsiya yoki marginalizatsiya) bir-biriga mos kelmasa, oilada kuchli emotsional zo’riqish vujudga keladi. Ushbu zo’riqish ko‘pincha oila rahbarining agressiv, despotik xulq-atvori orqali kompensatsiya qilinadi. Biroq, zamonaviy etnopsixologiya va oila psixologiyasida aynan *turli millatli oilalardagi despotik tendensiyalarni korreksiya qilishga qaratilgan maxsus dasturlar* va ularni tashkil etish metodologiyasi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

inklyuziv ta'lim islohotlari

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari: Turli millatli oilalarda despotizmni kamaytirish va oilaviy hamjihatlikni oshirishga qaratilgan kompleks psixokorreksion dasturni ishlab chiqish hamda uning samaradorligini amaliyotda asoslash.

Vazifalar:

1. Turli millatli oilalarda despotizmning namoyon bo‘lish xususiyatlari va etnopsixologik omillarini aniqlash.
2. Oilaviy despotizmni korreksiya qilish bo‘yicha ko‘p bosqichli dastur tuzish.
3. Eksperiment guruhida dasturni amalga oshirish va korreksiyadan oldingi hamda keyingi ko‘rsatkichlarni solishtirish.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda doimiy nizolar va emotsional bosim shikoyati bilan psixologik maslahat markazlariga murojaat qilgan 40 ta turli millatli oila (jami 80 nafar er va xotin) ishtirok etdi. Ishtirokchilarning milliy tarkibi: o‘zbek-rus, o‘zbek-tatar, qozoq-rus, tojik-o‘zbek nikohlaridan iborat bo‘lib, nikoh davomiyligi 3 yildan 12 yilgacha bo‘lgan davrni qamrab oldi.

Oilalar tasodifiy tanlash asosida ikki guruhga ajratildi:

- **Eksperimental guruh (EG):** 20 ta oila (40 kishi) – ular maxsus psixokorreksion dasturda ishtirok etishdi.
- **Nazorat guruhi (NG):** 20 ta oila (40 kishi) – ular an’anaviy (umumiy yo‘nalishdagi) oilaviy maslahat kurslarida qatnashishdi.
- **Metodikalari.** Oiladagi despotizm darajasi va unga sabab bo‘luvchi omillarni o‘rganish uchun quyidagi diagnostik metodlardan foydalanildi:

1. Y.Alyoshina, L.Gozman variantidagi "Oilaviy qoniqish testi": Er-xotinning nikohdan umumiy qoniqqanlik darajasini aniqlash.

2. A.Volkova variantidagi "Oiladagi rollar va intilishlar" (ORI) metodikasi: Er va xotinning oilaviy qadriyatlari hamda rollar iyerarxiyasidagi nomutanosibliklarni o‘rganish.

3. A.Assingerning "Agressivlik va munosabat shaklini baholash" testi: Oila a’zolarining xulq-atvoridagi avtoritarizm va despotizm tendensiyalarini aniqlash.

inklyuziv ta'lim islohotlari

4. Etnopsixologik so‘rovnoma (Mualliflik varianti): Madaniy stereotiplar va diniy-milliy qarashlarning oilaviy nizolarga ta’sirini baholash.

Psixokorreksion dastur tizimli oilaviy yondashuv hamda kognitiv-bixevioral terapiya (KBT) metodlariga asoslangan. Dastur jami 12 ta mashg‘ulotdan (har biri 60-90 daqiqa, haftada 2 marta) iborat bo‘lib, 3 ta asosiy blokni o‘z ichiga oladi:

1-jadval

Bosqich / Blok	Maqsadi	Qo‘llaniladigan metodlar
I. Diagnostik va motivatsion blok *(1-2 mashg‘ulot)*	Oiladagi despotik simptomlarni aniqlash, qarshiliklarni yengish va korreksiyaga ishonch uyg‘otish.	Psixologik intervyu, genogramma metodi, "Mening oilam" proyektiv rasmi.
II. Kognitiv-etnomadaniy blok *(3-7 mashg‘ulot)*	Milliy stereotiplarni qayta ko‘rib chiqish, "Madaniy ustunlik" kompleksini yo‘qotish, verbal tajovuzni kamaytirish.	Kognitiv restrukturizatsiya, "Madaniy asssilyator" texnikasi, rolli o‘yinlar.
III. Bixevioral-emotsional blok *(8-12 mashg‘ulot)*	Konstruktiv muloqot va emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish, zo‘ravonliksiz muloqot tizimini o‘rnatish.	"Men-xabar" texnikasi, taym-aut texnikasi, oilaviy shartnoma tuzish.

Dasturni tashkil etishning muhim tamoyillari:

- **Etnik neytrallik tamoyili:** Psixolog hech qaysi millat yoki madaniyatning an’analarini ustun qo‘ymasligi, "yaxshi" yoki "yomon" madaniyat degan tushunchalardan yiroq bo‘lishi shart.

Inklyuziv ta'lim islohotlari

- **Konfidensiallik va xavfsizlik:** Oiladagi despot shaxs ko‘pincha o‘z nazoratini yo‘qotishdan qo‘rqadi. Shuning uchun guruh ishi davomida shaxsni ayblash emas, balki xatti-harakatning oqibatlarini tushuntirishga urg‘u beriladi.

Natijalar. Korreksion dastur yakunlangandan keyin (3 oydan so‘ng) eksperimental va nazorat guruhlarida qayta diagnostika o‘tkazildi. Olingan natijalar guruhlar o‘rtasida sezilarli farqlar borligini ko‘rsatdi.

Oilaviy munosabatlardan qoniqqanlik darajasi.

Dasturgacha har ikkala guruhda ham nikohdan qoniqish ko‘rsatkichi juda past edi (ko‘pincha oiladagi doimiy tazyiq va despotizm tufayli). Korreksiyadan so‘ng eksperimental guruhda (EG) ijobiy dinamika kuzatildi.

1-jadval

Guruhlar	Dasturgacha (Ball)	Dasturdan so‘ng (Ball)	O'zgarish farqi (O'sish)	Statistik holat
Eksperimental guruh (EG)	21.4	39.8	**+18.4 ball**	Keskin va yuqori o'sish (Korreksiya samarali)
Nazorat guruhi (NG)	22.1	26.5	**+4.4 ball**	Sust o'zgarish (Tabiiy moslashuv)

Olingan natijalardan asosiy xulosalar:

1. **Boshlang'ich holat:** Dasturni boshlashdan oldin har ikkala guruhda ham nikohdan qoniqish darajasi deyarli bir xil (21.4 va 22.1 ball) — ya'ni juda past darajada bo'lgan. Bu oilalarda despotizm va inqiroz darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi.

2. **Eksperimental guruhdagi natija:** Maxsus psixokorreksion dasturda qatnashgan guruhda ko'rsatkich **39.8 ballgacha** ko'tarilgan. Bu maksimal 50 ballik shkala bo'yicha juda yaxshi natija hisoblanadi va dasturning bevosita ijobiy ta'sirini isbotlaydi.

Nazorat guruhidagi natija: An'anaviy suhbatlarda qatnashgan guruhda esa o'sish juda minimal (+4.4 ball) bo'lib, jiddiy ijobiy o'zgarishlar kuzatilmagan

Inklyuziv ta'lim islohotlari

Agressivlik va despotik xulq-atvor ko‘rsatkichlari

A.Assinger metodikasi bo‘yicha oilada hukmronlikka intilish, qattiq nazorat va agressivlik darajasi tekshirilganda quyidagi natijalar qayd etildi (2-jadval).

Er-xotinlarda agressivlik va despotizm darajasining dinamikasi (EG va NG qiyoslanishi) **2-jadval.**

Guruh va bosqich	Yuqori agressivlik va despotizm (%)	O‘rtacha (Sog‘lom) raqobat (%)	Moslashuvchan va konstruktiv (%)
EG (Korreksiyadan oldin)	65%	25%	10%
EG (Korreksiyadan keyin)	15%	55%	30%
NG (Korreksiyadan oldin)	62%	28%	10%
NG (Korreksiyadan keyin)	50%	35%	15%

Eksperimental guruhda yuqori agressivlik va despotizmning 65% dan 15% gacha tushishi statistik jihatdan ishonchli deb topildi ($p < 0.01$, Styudent t-kriteriysi bo‘yicha). Nazorat guruhida esa o‘zgarishlar sezilarli darajada bo‘lmagan ($p > 0.05$).

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, turli millatli oilalardagi despotizm shunchaki shaxsning xarakter xususiyati emas, balki ko‘p jihatdan "etnomadaniy dekompensatsiya" natijasidir.

Despotizmning kelib chiqish mexanizmlari: Muloqotlar va seanslar tahlili jarayonida turli millatli oilalarda despotizmning quyidagi o‘ziga xos determinantlari (sabablari) aniqlandi:

Inklyuziv ta'lim islohotlari

Rol antagonistligi (Ziddiyati): Masalan, bir tomondan an'anaviy-patriarxal (erning mutlaq hokimligi, xotinning to'liq bo'ysunishi) madaniyat vakili, ikkinchi tomondan esa teng huquqli madaniyat vakili nikoh qurganida, patriarxal tomon o'z mavqeyini saqlab qolish uchun despotik yo'llarga (taqiqlash, iqtisodiy cheklovlar) o'tadi.

"Etnik autostereotip"ni himoya qilish: Despot shaxs o'z milliy o'zligini yo'qotishdan qo'rqib, oilada o'z milliy qoidalarini majburlab joriy qila boshlaydi.

Psixokorreksion dasturning samaradorlik omillari. Biz taqdim etgan dasturning yuqori natija berganligi uning ko'p o'lchovli ekanligi bilan izohlanadi. Kognitiv-etnomadaniy blokda er-xotinlar *"Mening madaniyatim qoidalari — mutlaq qonun emas, balki variantlarlikdan biri"* ekanligini anglab yetishdi.

Ayniqsa, "Madaniy assimilyator" texnikasi (turli madaniyatlardagi tushunmovchiliklar aks etgan keyslarni tahlil qilish) ishtirokchilarga o'z juftining xatti-harakatlarini "yomon niyatda qilingan ish" deb emas, balki "boshqacha tarbiya topganlik" natijasi o'laroq ko'rishga yordam berdi. Bu esa oiladagi negativ emotsional emotsiyalarni keskin kamaytirdi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki:

1. Turli millatli oilalarda kuzatiladigan despotizm ko'pincha gender stereotiplari, rollar to'qnashuvi va madaniy o'zgarish jarayonidagi adaptiv inqirozlarning destruktiv shaklidir.
2. Ishlab chiqilgan "Etnomadaniy dialog" psixokorreksion dasturi turli millatli oilalarda o'zaro tushunishni oshirishda va avtoritar, despotik munosabatlarni bartaraf etishda amaliy jihatdan samaralidir (EGda yuqori agressivlik ko'rsatkichi 65% dan 15% gacha kamaydi).
3. Ushbu turdagi oilalarda korreksion ishlarni tashkil etishda psixologning etnik neytralligi, kognitiv qayta baholash va zo'ravonliksiz muloqot ("Men-xabar") texnikalaridan tizimli foydalanish muvaffaqiyatning asosiy omillari hisoblanadi.

inklyuziv ta'lim islohotlari

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алёшина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. — М.: Класс, 2004.
2. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. — М., 2011.
3. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии. — М.: Класс, 2006.
4. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. — М.: Смысл, 2008.
5. Товбаева М.С. Негативные отношения в семье как основной фактор насилия и необходимые профилактичечкие рекомендации // Современная наука: Тенденции развития. Материалы Международной научно-практической конференции. г.Кишинев, Молдавия. 23 сентября. 2021 г. –С.33

Inklyuziv ta'lim islohotlari